

УДК 94(4/9)

¹Ж.Б. Момынқұлов, ²А.Ш. Мұртаза¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, доцент, ф.ғ.к., Еуразия ҒЗИ директоры орынбасары, Қазақстан, Алматы қ.²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ХҚФ аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: janatmom@bk.ru

Түркия мен Әзірбайжанның энергетикалық қатынастары

Түркия мен Әзірбайжан қатынастарының негізін табиғи газ бен мұнай саласы құрайды. Әзірбайжан мен Түркия арасындағы кейбір саяси шиеленістерге қарамастан Анкара мен Баку өзара ықпалдасу мен ынтымақтасуда бірігіп іс-әрекет жасап отыр. Энергетикалық ынтымақтастық Түркия мен Әзірбайжанның аймақтық энергетикалық қатынастардағы ұстанымын жақсартып ғана қоймай, Еуразия мен Каспий аймағындағы геосаясатқа да әсерін тигізбекші. Түркия мен Әзірбайжан алдағы жылдарда TANAP, BTE, TAP, Trans-Caspian pipeline, Nabucco сияқты екі жаққа да тиімді экономикалық жобаларды ойластыруда. Түркия энергияны арзан бағаға сатып алып, оны Еуропаға қымбатырақ бағаға сатуды көздейді. Әзірбайжан болса, өз газын мүмкіндігінше қымбатқа сатқысы келеді.

Түйін сөздер: Түркия, Әзірбайжан, Ресей, энергетика, стратегия, табиғи газ, құбырлар жүйесі, ТАНАП, БТЖ, Транс-Каспий құбыры, Nabucco, TAP.

Ж.Б. Момынқұлов, А.Ш. Мұртаза

Энергетические отношения Турции и Азербайджана

Одну из основ взаимоотношений Турции и Азербайджан составляет нефтегазовая сфера. В данной статье рассматриваются энергетические аспекты турецко-азербайджанских отношений. Несмотря на существующие между двумя странами политические противоречия, Анкара и Баку, тем не менее, тесно взаимодействуют и сотрудничают в сфере энергетики, что положительно отражается на качестве двусторонних отношений. Турция и Азербайджан реализуют взаимовыгодные энергетические и транспортные проекты, как например, TANAP, BTE, Nabucco, TAP, Транскаспийский газопровод. Стратегия Турции заключается в том, чтобы приобрести энергоресурсы по дешевой цене, и перепродать их Европе по завышенной цене. Азербайджан же хочет продавать свой газ только по приемлемой цене.

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, Россия, энергетика, стратегия, проект, природный газ, трубопровод, TANAP, BTE, TAP, Trans-Caspian pipeline, Nabucco.

Zh. B. Momynkulov, A.Sh. Murtaza

Energy Relations of Turkey and Azerbaijan

Energy sector is a basis of economic relations of Turkey and Azerbaijan. In this paper we tried to study energy aspects of Turkish-Azerbaijani relations. Despite the existing political controversies, Ankara and Baku, though, promote intense cooperation and close interaction in the energy sector, what had positive impact on the nature of mutual relations. Turkey and Azerbaijan plan to implement beneficial projects like TANAP, BTE, Nabucco, TAP, Trans-Caspian pipeline. Strategy of Turkey is to buy energy resources with lower cost and sell them to Europe at preferable higher prices. As for Azerbaijan, it wants to sell its natural gas stocks at acceptable higher prices.

Key words: Turkey, Azerbaijan, Russia, energy, strategy, project, natural gas, pipelines, TANAP, BTE, TAP, Trans-Caspian pipeline, Nabucco.

Әзірбайжан Түркия үшін ең жақын әрі көрші мемлекет. Түркия мен Әзірбайжан бір-біріне тілдік, тарихи, мәдени, дүниетанымдық және қандық жағынан етене жақын әрі ұқсас. Әзірбайжанның Түркия үшін маңызы

этникалық және географиялық жақындығымен қатар энергетикалық ынтымақтасудың мүмкіндіктерімен де ерекшеленеді. Түркия көршісіне әскери, мәдени және әлеуметтік жағынан қолдау көрсетті. Г.Алиев басқарған кезеңде

екі ел арасындағы қатынастар «екі мемлекет, бір ел» деген ұраннан бастау алып, стратегиялық серіктестік деңгейіне дейін көтерілді. Таулы Қарабақ мәселесінде Түркия үнемі Әзірбайжанды халықаралық деңгейде қолдап, аталмыш мәселеге үлкен көңіл бөліп, Арменияға қысым көрсету саясатын жүргізді. Бірақ, Әзірбайжан мен Орталық Азия елдері Түркияның «ағалығы» мен «үлкендігін» өз мүддесі тұрғысынан мойындады. Десек те, Орталық Азия елдері мен Әзірбайжанның Түркиямен ынтымақтасуға мүдделі.

Түркияның Әзірбайжанға қатысты саясаты мәдени-геосаяси және экономикалық-энергетикалық болып екі бағытқа бөлінеді. Бұлардың алғашқысы Кавказдың ішкі мәселелеріне қатысты Түркияның саяси ұстанымын білдірсе, екіншісі Анкараның Әзірбайжанды қоса алғандағы Каспий аймағындағы энергетикалық стратегияларын қамтиды. 2002 ж. Түркия «көршілермен тату-тәтті болу» саясатын жүргізуге көшкелі бері, Анкараның Арменияға қатысты ұстанымы жұмсарып, кейін, 2012 жылы Цюрих хаттамасына қол қойылады. Бұл оқиға Әзірбайжанда үлкен шиеленіс пен наразылық тудырып, түрік-әзірбайжан қатынастарына салқынын тигізді. Екі жақты қатынастардың теориялық негізінің әлсіздігімен қатар, екі ел басшыларының бір-бірінің сыртқы саясатын дұрыс түсінбегендігі де анықталды [1, 3 б.].

Әзірбайжан Түркияның өктем де кең ауқымды сыртқы саясатына жауап ретінде мұнай және газ бағасын қайта қарап, көтермелеп жіберді. Тәуелсіздігінің бастапқы кезіндегі сенімсіз Әзірбайжан мен қазіргі сенімді Әзірбайжанның арасында үлкен айырмашылық бар. Анкараның «жұмсақ күш» саясаты Бакудегі саясаткерлерге ұнамады. Сол кезден бастап, екі елдің бір-біріне деген қатынасы өзгерді. Екі ел басшылары да, екі халық та қазіргі кезде бұрынғыдай ренжісу мен эмоциялық көңіл-күйден гөрі анағұрлым прагматикалық ұстаным мен стратегиялық мәселелерге басымдық бере бастады. Түркия мен Әзірбайжанның арасындағы орын алған шиеленістердің нәтижесінде екі ел бір-біріне басқаша көзбен қарап, рефлекс деңгейінде ықпалдаса бастады. Десек те, әртүрлі кикілжіндерге қарамастан екі туыс елдің қарым-қатынастары өз жоғары деңгейін сақтап қалды. Түркия мен Әзірбайжан арасында «Жоғары

деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастық кеңесі» құрылды. Екі ел арасында стратегиялық одақтастық пен серіктестікпен қатар «Өзара жәрдемдесу келісіміне» де қол қойылды. Екі мемлекет қауіпсіздік, қорғаныс, әскери техникамен қолдау салаларында ынтымақтасуға ресми түрде уағдаласты. Әзірбайжан әскері Түркияның ықпалымен НАТО әскери талаптарына сай қайта құрылымдануда. Тіпті екі елдің ортақ әскері де құрылуы мүмкін. Екі елдің энергетикалық саясатын сәйкестендіру мақсатында энергетикалық комиссия құрылмақшы. Екі жақты қатынастардың көптеген қырлары заңдық деңгейде реттелінбекші.

Әзірбайжан Түркияның энергетикалық саясатында өте маңызды рөлге ие, тіпті, Анкараның энергетикалық стратегияларында басты факторлардың біріне айналған. Түркия Әзірбайжанның табиғи байлығын Батысқа жеткізуде Бакумен ынтымақтасумен ғана шектелмей, стратегиялық тасымалдау және құбырлар жүйесінде шешуші орталыққа айналғысы келеді. Әзірбайжанға келсек, қазба байлығын өндіріп, шетелдік нарықтарға тиімді бағаға сатқысы келеді. Яғни, Баку мұнайы мен газын әртүрлі жолдармен тасымалдап, құбырлар жүйесін түрлендіріп, ешбір сыртқы ойыншыға бағынышты болғысы келмеді.

2010 жылы Әзірбайжан 50.8 миллион тон мұнай өндірді. Елдегі мұнай қоры болжамдар бойынша 270 миллиард баррельге жетеді. Әзірбайжан мұнайды тек құрлықтан ғана емес, сонымен қатар, теңізден де шығару мүмкіндігіне ие мемлекет. Әзірбайжанның бюджетінің ең кемінде 50% пайызын мұнай экспорты құраса, қалған 40% пайызын табиғи газ экспортынан құралады. Энергия көздерін Еуропаға жеткізудің мүмкіндігі Әзірбайжанды мұнай және газ құбырларын жобалауда тәжірибелі энергетикалық ойыншыға айналдырды. Әзірбайжан Ресей арқылы энергия экспорттаумен қатар, Түркия арқылы да қуат көздерін экспорттау бағытында бірқатар маңызды жобалардың басы-қасында жүр [2, 38 б.].

Түркияның географиялық орналасуы Каспийдің табиғи байлықтарын Еуропаға жеткізуге, транзит рөлін атқаруға ыңғайлы. Мұнай мен табиғи газға бай Әзірбайжан энергияға кедей Түркияның энергетикалық қажеттіліктерін қамсыздандып ғана қоймай, Түркияның транзиттік және аймақтық рөлін

арттырып, халықаралық геосаясаттағы ықпалын арттырудың бір тетігі ретінде қаралды. Осы мақсатта сәтті жүзеге асырылған энергетикалық тасымалдау жобаларының бірі ретінде Баку-Тбилиси-Джейхан мұнай құбырын атауға болады. Бұл құбыр Каспий теңізіндегі Бакудан бастау алып, Гүржістан арқылы Түркияның Жерорта теңізіндегі Жейханға жетеді. Осылайша, Әзірбайжан мұнайы ең жылдам әрі үнемді жолмен дүние жүзілік нарықтарға шығарылмақшы.

КСРО кезінде Кавказ бен Орталық Азияның қуат көздерін тасымалдау жол тораптары Мәскеуге ғана тәуелді еді. Тәуелсіздігін енді ғана алған Әзірбайжан дүниежүзілік нарыққа енуге талпынды. 1989 жылдан бастап, ағылшын мұнай компаниялары Баку-Тбилиси-Жейхан құбырлар жобасын ойластыра бастады. 1991 жылы жобаның негізі салына бастады. Бірақ, Таулы Қарабақ мәселесінің кесірінен Г.Алиев кезеңінде жоба тұралап қалды. 1998 жылы АҚШ-тың қолдауымен Әзірбайжан, Гүржістан, Түркия, Өзбекстан мен Қазақстан арасында Баку-Тбилиси-Жейхан жобасы туралы Анкара декларациясы қабылданды. ЕҚЫҰ-ның қолдауына сүйенетін бұл жоба 2003-2006 жж. жылдам салынып бітті.

БТЖ жобасы қатысушы елдердің экономикасының дамуына да үлес қосып, Әзірбайжанмен қатар, Түркия үшін де, Гүржістан үшін де тиімді болды. Соңғы кездері Батыс Еуропа елдері Каспий аймағына ерекше назар аударуда. Түркия да осы стратегиялардың қақ ортасында орын алады. Баку-Тбилиси-Жейхан мұнай құбыры, Баку-Тбилиси-Ерзұрым газ құбыры және Баку-Тбилиси-Карс темір жол торабының салынуы Түркия мен Әзірбайжанды байланыстыратын маңызды энергетикалық-тасымалдау мүмкіндіктері болып табылады. Бұл тасымалдау торабының экономикалық, геосаяси және саяси маңызы басым.

Әзірбайжан Түркияның Орталық Азия мен Каспий аймағының табиғи энергетикалық қорларына қол жеткізіуін оңайластыратын дәліз іспеттес. Түркияның энергетикалық стратегияларында Әзірбайжанмен қатар Қазақстан мен Түрікменстан да маңызды орынға ие болуда. Әсіресе, түрікмен газы және қазақ мұнайы Анкараның әртүрлі энергетикалық-тасымалдау стратегияларында маңызды орын алады. Әзірбайжан Түркия үшін Каспий мен Орталық Азияға ашылған қақпа іспеттес [3, 59-61 бб.].

Табиғи газ өндіруде Әзірбайжанның әлеуеті үлкен. Елдің барлық газ қоры 2.2 триллион текше метрді құрады. 2010 жылы Әзірбайжан 27 миллиард текше метр газ өндірді. 2020 жылы бұл көрсеткіштің 54 миллиард текше метрге жеткізілмекші. Яғни, Баку-Тбилиси-Ерзұрым табиғи газ құбырының экспорттық маңызы зор. Энергия тасымалында Түркия мен Әзірбайжанның ынтымақтастығы мұнымен ғана шектелмейді. «TANAP», «NABUCCO», «TAP», «ITGI» энергия тасымалдау жобаларында Түркиямен қатар Әзірбайжанның да ерекше маңызы бар. Ерзұрымға жеткізілген әзірбайжан газын Аустрияға жеткізуге бағытталған, бірақ әлі іске асырылмаған «NABUCCO» құбырында Түркияның атқаратын рөлі зор болмақ. «TAP» (Адриатикалық теңіз құбыры) Әзірбайжан газын Түркия, Балкан арқылы Италияға жеткізеді. «ITGI» жобасы (Inter-Connector Turkey-Greece-Italy) да әзірбайжан газын Оңтүстік Еуропаға жеткізуді көздейді.

2011 жылы Каспийден Әзірбайжан мен Түркия арқылы Еуропаға газ тасымалдайтын NABUCCO жобасының құны 12 миллиард доллар көлемінде белгіленді. Бұл жобаның қымбаттығы мен демеушілердің сенімсіздігі себепті жоба әлі кейінге қалдырылып келеді. 2011 жылы «Жобаға қолдау көрсету» туралы келісімге қол қойылған. Бұл жобаның іске асырылуында Түркия, Бұлғария, Румыния, Мажарстан мен Аустрия мүдделі. NABUCCO жобасы іске асырылса, Азия мен Еуропаны байланыстыратын газ көпіріне айналып, Каспий мен Таяу Шығыстың мол табиғи отынын Еуропаға жеткізуге болады. НАБУККО құбырлар жүйесі арқылы 30 миллиард текше метр табиғи газ тасымалдануы мүмкін. Құбырдың жалпы ұйындығы 3900 километр көлемінде болады деп болжануда.

Орталық Азия мен Кавказ елдері өз энергетикалық қорларын экспорттау мен тасымалдауда Ресейді айналып өтетін балама жолдарға зәру болып отыр. Түрікменстан Каспий теңізінің астымен Әзірбайжанға дейін «Транс-Каспий газ құбырын» салуды жоспарлап отыр. Жоба құны 10 млрд доллар көлемінде бағаланып, өткізу қуаты 30 млрд текше метр болады деп жобалануда. Егер бұл жоба іске асырылса, Әзірбайжаннан Түркияға бағытталатын Баку-Тбилиси-Ерзұрым құбыры арқылы Батысқа жалғанатын болады [4, 69 б.].

Соңғы кезде, Әзірбайжан мен Түркия арасында НАБУККО жобасынан гөрі ТАНАП энергетикалық жобасы жиі айтылуда. ТАНАП (Транс-Анатолиялық газ) құбырын Түркия мен Әзірбайжан қаржыландырмақшы. Жобаның құрылысы 2014 ж. басталып, 2018 жылы аяқталады. 2017 жылы ТАНАП арқылы Әзірбайжанның Шах Дениз кен орнынан газ Түркияға, Еуропаға жеткізілетін болады. Шах Дениз газ кен орнындағы дәлелденген газ қоры 1,2-1,5 триллион текше метр. Шах Дениз газ орны Әзірбайжанның энергетикалық саясатында үлкен стратегиялық маңызға ие кен орны. ТАНАП жобасы Еуропа үшін тиімді жоба болып тұр. Жоба құны 7 миллиард доллар көлемінде бағаланды. Қазір BP, Statoil және Total компанияларымен келіссөздер жүргізілуде. Құбырдың өткізу қабілеті 16 млрд текше метр болмақшы. ТАНАП жобасы Ресейдің Қара теңіз арқылы жүзеге асырған «Оңтүстік ағым» жобасының маңызын едәуір төмендетпекші.

ТАНАП құбырын салу жөнінде 2011 жылы Түркия мен Әзірбайжан арасында келісімге қол қойылды. ТАНАП құбырлар жүйесінің жүзеге асырылуы туралы 2012 жылы екі мемлекеттің үкіметтері арасында келісімге қол жеткізілді. Екі елдің саясаткерлері жобаға «Жаңа дәуірге бастайтын серіктестік» деген баға берді. ТАНАП жобасы екі елдің қатынастарын таза прагматикалық тиімділікке негіздейтін болады. Бұл тұста Ресейдің де мүдделері Анкара және Баку тарапынан ескерілетін болады. Өйткені, Ресей осы ТАНАП жобасына да араласуы мүмкін энергетикалық орталық. Бірақ, ТАНАП жобасы толық іске асырылған жағдайда, Ресейдің аймақтағы ықпалы біршама азаяды [5, 11 б.].

Әзірбайжан 2050 жылға таман газ өндіру көлемін екі есе арттырып, 50 млрд текше метрге жеткізбекші. Бұл көлемдерді қамтамасыз ету үшін Шах Дениз кен орнынан басқа, Апшерон, Умид, Бабек, АСГ, Шафак-Асиман газ кен орындарынан да табиғи газ тарту жоспарға енгізілген. Түркия ТАНАП құбырымен қатар ескі құбырларды да қолдануға болады десе, Әзірбайжан жағы мұнымен келіспей, алдағы жылдарда бастан-аяқ салынатын ТАНАП құбырлар жүйесін ғана қолдану қажет деген уәж айтуда.

ТАНАП жобасында Әзірбайжанның мемлекеттік мұнай компаниясы (SOCAR) акциялардың 51% пайызын иеленеді. Жобаның құрылысын

қаржыландыру мәселелесінде SOCAR 80%, Түркияның BOTAŞ 5% және ТРАО компаниялары 15% үлеске ие болмақ. Осылайша, Әзірбайжан жобаны жүзеге асыру үшін қажетті қаражатты қамтамасыз етіп, әртүрлі техникалық қатерлерді өз мойнына алып, аталмыш жобаның тәмамдалуында басты рөл атқаруда. Жобаның бастапқы өткізу қабілеті 16 млрд текше метр көлемінде жоспарланса, екінші кезеңде 23 миллиардқа жеткізіледі деп болжануда. 2017 жылы алғашқы газ жеткізілімдері аталмыш құбыр арқылы Түркияға жыл сайын 6 млрд текше метр табиғи газ жеткізілетін болады.

ТАНАП жобасы Еуропаға жеткізілетін Ресей газына балама ретінде ойластырылған «Оңтүстік газ дәлізі» стратегиясының маңызды бір бөлігіне айналды. ТАНАП Түркияның ғана емес, Еуропаның да энергетикалық қауіпсіздігін нығайтуға үлес қоса алады. Бірақ, ТАНАП әзірбайжан газының Еуропаға әрдәйім жеткізілетіні жөнінде ешбір кепілдік бермейді. Бұған қарамастан, ТАНАП құбыры Набуккодан күтілген міндетті атқаруы мүмкін. Қазіргі басты мәселе аталмыш құбырдың Еуропа нарықтарына ең тиімді де ыңғайлы түрде жалғануы болып тұр [6, 15 б.].

Қазіргі таңда Аустрия жағы Набукко жобасының қысқартылған түрі ретінде «Набукко Батыс» жобасын ұсынып отыр. Бұл құбыр ТАНАП жүйесінен бастап Еуропа елдеріне жалғануы мүмкін. Мұндай қадамға құрылысқа кететін шығындарды үнемдеушілік итермелеп отыр. Жаңа құбыр салудың орнына Түркияның үстімен өтетін қолданыстағы құбырды пайдалануға болады.

ТАНАП Әзірбайжан үшін Түркия аумағында орналасқан, бірақ, Бакуге тиесілі құбыр жүйесі болмақ. Бұл жоба Әзірбайжан үшін жаңа экспорттық мүмкіндіктер ашып, сыртқы байланыстарды әртараптандырады және Каспийді Батысқа жалғап, тұрақты табыс әкеледі. ТАНАП арқылы Әзірбайжан алғашқы рет өзінің газ құбыры арқылы өз газын Еуропаға жеткізуге мүмкіндік алады. Яғни, Әзірбайжан транзитке кететін шығындарын азайтып, өз газын сатуда бәсекеге қабілетті болмақшы. Әзірбайжанда бұл жобаға «Елдің болашаққа бастар жолы» деген атау берілген. Осылайша, Әзірбайжан энергия жеткізуші, транзит (Транс Каспий жобасы) және сыртқы елде инвестиция салушы елге айналды.

ТАНАП жобасынан Түркия Шах Дениз II газ орнынан ішкі нарыққа қажетті 6 миллиард текше метр газды тұрақты түрде алып тұратын болады. 2020 жылға қарай Түркияның табиғи газға деген қажеттілігі 66 млрд текше метрге жетеді. Түркия қосымша келіссөздер жасамаған жағдайда 41 млрд текше метр газды сырттан сатып алуға мәжбүр. Келешекте Набукко құбыры жүзеге асса, онымен өтетін газдың 15% Түркияның ішкі қажеттілігі үшін бөлінетін болады.

Осы орайда Әзірбайжанның SOCAR компаниясы Түркияға инвестиция салу жағынан үлкен көрсеткішке қол жеткізді. 2017 жылы SOCAR түріктің PETKİM компаниясын сатып алып, ТАНАП жобасын іске қосуға 17 млрд доллар қаражат жұмсамақшы. Бұл Әзірбайжанмен қатар Түркияға да тиімді.

Түркия алғашқы рет үлкен көлемдегі құбырлар жүйесінің басты серіктесі болып, табиғи газ саласында Еуропаның төртінші негізгі газ тамырына айналмақшы. Түркия мен Әзірбайжан арасындағы

ендігі міндет келісімдерде көрсетілген ұсақ-түйектерді шешуге және қажетті тетіктерді қалыптастыруға бағытталған. Түркия бұл жоба арқылы өз энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ең алдымен арзан бағаға сатып алынатын газ импортын қамтамасыз етуді жоспарлайды. Түркия Таяу Шығыс, Каспий және Әзірбайжан газын арзан бағаға сатып алып, оны Еуропаға қымбатырақ бағаға сатуды көздейді. Әзірбайжан болса, өз газын мүмкіндігінше қымбатқа сатқысы келеді [7, 31 б.].

Әзірбайжан 2015 жылы 30 млрд текше метр газ өндіретін болады. 2025 жылға таман Әзірбайжанның 50 млрд текше метр газ өндіретінін Анкара ескеріп отыр. Әзірше, Әзірбайжан газының Еуропаға қандай транзит жолдармен жеткізілетіні талқылануда. Түркия осы орайда ресми түрде транзит елге айналып отыр. Ұзақ мерзімде Түркия транзит-ел ретінде энергия көздерін саудалау орталығынан газ сатуға құқылы ойыншыға айналғысы келеді.

Әдебиет

- 1 Sinem Karadağ. Gözde Top. Duygusal Birliktelikten Stratejik Ortaklığa Türkiye Azerbaycan İlişkileri. Küresel Sorunlar Platformu. 7 sayfa. 27.12.2012
- 2 Azerbaycan'da Ekonominin Can Damarı Petrol ve Doğalgaz. EkoAvrasya International Journal for Economic and Social Researches. Azerbaijan Special Issue. No 16, October 2011. P. 38-39
- 3 Tuğrul Veli. Türkiye'nin Güney Kafkasya İnisiyatifinin Son Halkası. Azerbaycan İle Stratejik Ortaklık Anlaşması. EkoAvrasya International Journal for Economic and Social Researches. Azerbaijan Special Issue. No 16, October 2011. P. 58-62
- 4 İlham Aliyev Döneminde Azerbaycan Dış Politikası. EkoAvrasya International Journal for Economic and Social Researches. Azerbaijan Special Issue. No 16, October 2011. P. 66-72
- 5 Araz Aslanlı. Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi. Cumhuriyet Gazetesi. Enerji Bölümü. 5 Ekim 2010-19. Sayfa 14.
- 6 Dr. Burcu Gültekin Punsman. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Bir Adım: Trans Anadolu Boru Hattı – TANAP. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Merkezi TEPAV. 21 s.
- 7 Gülmira Rzayeva. Azerbaycan ve Avrupa Enerji Güvenliği: Ulusal Öncelikler ve Uluslararası Sorumluluklar. Azerbaycan Stratejik Araştırmalar Merkezi. Hazar Raporu Bahar 2013. 29-45.